

Роман МОГИТИЧ

ЗАВЕРШЕННЯ МУРОВаниХ СТІН У ТВЕРДИНЯХ РУСЬКОГО КОРОЛІВСТВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIII СТОЛІТТЯ

Запропоновано реконструкцію вирішення верхніх частин мурів у твердинях другої половини XIII ст. Дерев'яні завершення стін мали оригінальну конструкцію, що дозволяла влаштувати широкі галереї обабіч муру, оперті на консольні балки. Прототипів такого вирішення треба шукати насамперед у Передній Азії, синхронні аналоги добре збереглися на півдні Франції.

Ключові слова: *муровані оборонні стіни, консольні балки, городні, мерлони, обланки.*

Ще донедавна в уяві дослідників середньовічної історії зруйнування Києва Батиєм (1240) наче обривало золоту епоху “давньоруської” культури, після чого в усіх сферах життя настала стагнація. Еталоном матеріальної культури давньої України вважалася доба Київської Русі, осмисленню якої присвячено найбільше зусиль істориків. Натомість безперечні успіхи в державному будівництві правителів Данила і Василька, Лева, Юрія, коли Галицько-Волинська держава увійшла до спілки європейських держав як Руське королівство, імперська і “радянська” історіографія не надто висвітлювала з огляду на неминучий “сепаратизм” самої ідеї. Щобільше, прозахідна політика правителів вважалася чи не “зрадою Батьківщини”. Тому доба найбільшого піднесення Галицько-Волинського князівства в національній історії належить до найменше вивчених періодів. Справді, це була нова для України епоха, яка тривала щонайменше повне століття, політичний центр держави змістився до західних князівств і новозаснованих столиць.

Логічно припустити, що будівництво нової епохи зробило кроки порівняно з ситуацією з-перед середини XIII ст.; споруди – церкви, палаци, фортифікації – поставали за іншими типологічними взірцями, в іншій техніці, аніж у X–XII ст. На жаль, достовірно інтерпретованих пам'яток будівництва відтоді майже не знаємо. Все, що виходило за межі традиційної “давньоруської” культури, дослідники схильні були відписувати пізнішим прийшлим правителям – польським чи литовським. Цю тенденцію підтримувала офіційна та патріотична історіографія, насамперед, звичайно, – найактивніша у своїй традиційній експансії польська. Така позиція влаштовувала й офіційну російську історіографію, яка трактувала перебіг історії у вигідному для імперії напрямі.

Запропонована тема ґрунтується на порівнянні двох замків – Львівського і Кременецького. Якщо перший з них нині доводиться вивчати лише на підставі скромної

археології та писемних джерел, то другий збережений принаймні настільки, що можна доволі достовірно реконструювати його окремі своєрідні особливості.

Вихідний момент історії обидвох замків фіксує таке повідомлення з літопису (листопад 1259 р.): “А потім сказав Бурундай Василькові: “Якщо ви є моїми спільниками – розмічіте ж городи свої всі”. [І] розкидав Лев Данилів і Стіжок, а звідти пославши [воїв] Львів розметав. Василько ж пославши [воїв] Кременець розметав і Луцьк”¹. Укріплення Володимира на вимогу ординського темника довелося спалити, лише Холм – столицю короля Данила – завдяки хитрощам князя Василька вдалося вберегти від руйнування. Так, ціною замирення з Ордою правителі Руського королівства водночас позбулися найголовніших твердинь. Напевне, відновлення фортець після відходу ординців не забарилося. А застосовані фортифікаційні прийоми і будівельна техніка вже мала відповідати новим вимогам.

Заснування у Львові столиці Лева Даниловича, безперечно, пов’язане з амбіційними намірами князя стати правителем усього Руського королівства. Навіть послідовно вороже налаштований супроти руських князів львівський хроніст XVII ст. Юзеф Бартломей Зіморович (мабуть, передаючи якусь давнішу, не знану вже нам в автентичному переказі традицію) визнавав князя Лева видатним воєначальником та винахідником нових методів війни й оборони. Очевидно, заслужити такої оцінки князь не зміг би, якби і справді не стояв на чолі досягнень тогочасної військової справи. Не підлягає сумніву, що споруджений 1270 р. Високий замок на місці знищеного 1259 р. із наказу Телебуги, належав до новітніх здобутків оборонного будівництва. Адже, за словами львівського хроніста, “за прикладом князя пішли також дідичі менших народів, щоб уникнути вторгнення скіфів, які безжально витоптували їхні землі”². Однак авторитетний львівський історик кінця XIX – початку XX ст. Олександр Чоловський, виходячи з тодішньої обізнаності у відповідній проблематиці, безапеляційно твердив, що “...замків у значенні оборонних будинків невідомо у тих часах взагалі на Русі”³. Проте на тлі сучасного стану вивчення оборонного будівництва таке твердження виглядає голосливим.

На середину XIII ст. у сусідніх державах – Угорщині та Польщі – масово зводили муровані укріплення: вежі, донжони, замки⁴. На території сучасного Закарпаття охороняється вісім мурованих замків, початок яких за традицією сягає XII–XIII ст. Висунута на схід частина Європи, що була визнана християнською

¹ Літопис руський / За Іпатським списком переклав Л. Махновець. – Київ, 1989. – С. 421.

² *Зіморович Б.* Потрійний Львів / Переклад з латинської Н. Царьової. – Львів, 2002. – С. 50.

³ *Czolowski A.* Wysoki zamek. – Lwów, 1910. – S. 8.

⁴ *Pisoň Š.* Hradý, zamky a kaštele na Slowensku. – Martin, 1977. – S. 408 (до каталогу внесено 46 мурованих замків, збудованих не пізніше кінця XIII ст. на території лише сучасної Словаччини, масове їх спорудження розпочалось після ординської навали); *Polska technika wojskowa do 1500 roku.* Praca zbiorowa pod red. A. Nadolskiego. – Warszawa, 1994. – S. 304 (до кінця XIII ст. спорудження мурованих твердинь на усій території Польщі, крім Мазовша, стало масовим явищем, до рубежу XIV–XV ст. у сучасних кордонах Польщі їх налічувалось близько 350).

державою-королівством, внаслідок самого географічного розташування мусила дбати про надійну оборону. Літопис свідчить, що Данило Романович – досвідчений воєначальник, поставив багато городів замість знищених ордою⁵. Однак на Русі пам'ятки мурованого оборонного будівництва фіксуються ще навіть з рубежу XI–XII ст.⁶ Відомості про будівництво мурованих оборонних веж на Галицько-Волинських землях в XI – на початку XIV ст. узагальнив Іван Могитич⁷. Результати досліджень пам'яток мурованої оборонної архітектури княжої доби, зокрема у Львові та Луцьку, поступово визнає і польська наукова література⁸. Останніми роками закінчено дослідження вежі у Столп'ї (Столп), тривають дослідження замку у Холмі, що зараз на території Польщі. Обидва об'єкти польський археолог Анджей Буко однозначно співвідносить з правителями Русі⁹.

Вивчаючи оборонне будівництво середньовічної Європи, Огюст Шуазі відзначав модернізацію прийомів оборони через запозичення з Сирії та Візантії внаслідок хрестових походів кінця XI–XII ст. Названі ж осередки сформувалися на традиціях давнього Ірану і Халдеї. Побудовані у XII ст. для хрестоносців замки Палестини стали взірцем оборонного будівництва Західної Європи, зокрема Франції¹⁰. Окрім матеріальних зразків фортифікацій, не бракувало і теоретичних опрацювань. Одним із них, що дійшло й до нашого часу, були “Десять книг про архітектуру” римського будівничого Вітрувія (I ст. до н. е.)¹¹. Відтак, доволі чітко окреслюються осередки впливу на оборонну архітектуру Європи XII–XIII ст., якими стали Давній Рим та Передня Азія (Сирія, Палестина) і Візантія. Наскільки правомірним може бути пошук аналогів для українських замків в античній та візантійській традиціях?

У зв'язку з цим варто звернути увагу на те, що Київська Русь перебувала в безпосередньому сусідстві й постійному контакті із Візантією та черпала звідти взірці для розвитку своєї матеріальної культури¹². Північне Причорномор'я, зокрема пониззя Дунаю та Дністра, де функціонували муровані укріплення античних,

⁵ Літопис руський. – С. 419.

⁶ *Кирпичников А.* Ладога и Переяславль Южный – древнейшие каменные крепости на Руси // Памятники культуры: Новые открытия. Ежегодник, 1976 – Москва, 1977. – С. 432.

⁷ *Могитич І.* Оборонні вежі Галицької і Волинської земель XI – початку XIV ст. // Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація” (далі – ВІУ). – Львів, 2000. – Ч. 11. – С. 3–14.

⁸ *Kubica E.* Stan badań archeologicznych nad zabytkami wczesnośredniowiecznej architektury monumentalnej Małopolski, Rusi Halickiej i Wołynia // Materiały Archeologiczne. – Kraków, 1996. – Т. 29. – S. 88.

⁹ *Buko A.* Stołpie, tajemnicy kamiennej wieży. – Warszawa, 2009 – S. 101, 104, 213. <http://www.rp.pl/artukul/542568.html>

¹⁰ *Шуазі О.* История архитектуры. – Москва, 1937. – Т. 2. – С. 535–537.

¹¹ *Витрувий.* Десять книг об архитектуре / Перевод Ф. А. Петровского. – Москва, 1936.

¹² Так, муровані Золоті ворота в Києві, споруджені за часів Ярослава Мудрого – своєрідна ідеологічна копія Золотих воріт у Константинополі (див.: *Пилявський П., Тиц А., Ушаков Ю.* История русской архитектуры. – Ленинград, 1983. – С. 87; *Вечерський В.* Курс історії архітектури. – Київ, 2006. – С. 247).

елліністичних, давньоримських та візантійських часів, у XII–XIII ст. входили до території Галицького князівства¹³. Галицько-Волинську державу пов'язували з Візантією і Кримом торгові стосунки¹⁴. У Візантії згідно з угодами між Володимиром та імператором Василем II від 988 р. перебував військовий підрозділ з Русі¹⁵. Галицькі воїни брали участь у хрестових походах XII ст. внаслідок політичних союзів та династичних зв'язків західноруських князів із німецькими королями і князями – активними учасниками хрестових походів¹⁶. Це, безперечно, було нагодою для безпосереднього знайомства із фортифікаціями Передньої Азії та новими замками, що їх спорудили хрестоносці. Цю ж тезу підтримує А. Буко на підставі археологічних досліджень Столп'я і Холма¹⁷.

Від Високого замку у Львові, залишки якого розібрали галицькі патріоти (!) у 1869 р., залишився лише невеличкий фрагмент, що датується 1530-и роками, іконографія, історичні описи, матеріали історичних досліджень, опрацьованих для реконструкції історії та особливостей замку¹⁸.

Найдавніші відомості про споруди і особливості оборонної системи Львівського замку знаходимо в описах та інвентарях. Перший інвентар 1495 р.¹⁹ не дає уявлення про сам замок, а лише перераховує запаси зброї, амуніції та провіанту. Принагідно згадуються і приміщення, в яких зберігалось назване майно. Інвентарі 1558 та 1570 рр. подають доволі багато інформації про планування та особливості замкових будівель, зокрема конструкцію брам, дверей, ґрат, вікон, перекриття веж, оборонних галерей поверх мурів²⁰. Доповнює інвентар 1570 р. складений

¹³ *Дашкевич Р.* Проблема державності на Галицько-Волинських землях (кінець X – середина XIV ст.) // Король Данило Романович і його місце в українській історії. Матеріали міжнародної наукової конференції (Львів, 29–30 листопада 2001 р.). – Львів, 2003. – С. 15.

¹⁴ *Копитко А.* Галицька та Волинська землі і Візантія в системі міжнародних економічних зв'язків (XIII – 1 пол. XIV ст.) // Король Данило... – С. 97–101.

¹⁵ *Войтович Л.* Княжа доба на Русі, портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 238, 254, 262, 268.

¹⁶ *Його ж.* Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства // Галичина і Волинь у добу середньовіччя. – Львів, 2001. – С. 25; *Масан О.* Середньовічна Україна і Німецький орден: недосліджені проблеми взаємовідносин // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. – Одеса; Київ; Львів, 1999. – Ч. 1. – С. 75–76.

¹⁷ “Taki sposób budowy świadczy o tym, że mamy tu do czynienia z wpływami wschodnimi, ruskimi, a nawet bizantyjskimi. Analogiczne obiekty i sposób budowania nie są znane z terenów Polski, ale można je znaleźć w strefie wpływów bizantyjskich”: *Buko A.* Bóg wspomagał księcia RP.PL <http://www.rp.pl/artukul/542568.html>

¹⁸ *Могутич Р.* Високий замок у Львові. До питання історії та реконструкції // ВІУ. – Львів, 2005. – Ч. 15. – С. 99–119.

¹⁹ Оpubліковано: *Грушевський М.* Інвентар Львівського замку з р. 1495 // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1897. – Т. 12. – С. 5–7.

²⁰ Оpubліковано у додатках до праці: *Czółowski A.* Wysoki zamek. – Dod. 1, 2. – S. 117–122.

Рис. 1. Високий замок у Львові на грав'юрі 1617 р.

майже водночас будівельний кошторис ремонту та реконструкції замкових споруд й елементів оборонної системи²¹. Відомості про замок розширюють інвентарі 1593 та 1645 рр., які уточнюють і доповнюють інформацію про планування та вигляд ансамблю²².

Перше зображення Високого замку вміщене в рукописі Мартіна Груневега, створеному, як прийнято вважати, у 1601–1607 рр. на підставі нотаток з кінця XVI ст.²³ Передано схематичний план та загальний вигляд, де виділяються великий палац, вежа-донжон і споруди західної куртини. Найдавніше панорамне зображення Львова із західної сторони – грав'юра за рисунком 1607 р., автором якого прийнято вважати Ауреліано Пасаротті (рис. 1)²⁴, де замок увінчує верхівку гори, що панує над містом. Хоча забудова відтворена доволі схематично, видно руку професійного фортифікатора. Тут передано такі особливості, як поділ території на дві частини великим будинком, характер завершення стін зубцями-мерлонами, що мали горизонтальні пропорції, а веж – стіжковими дахами та своєрідність верхньої частини мурів великої вежі. Потрібно зауважити, що від попереднього інвентарного опису минуло 37 р. і на той час могли бути реалізовані деякі наміри з реставрації. Тобто, грав'юра не може служити ілюстрованим додатком до опису 1570 р. Високий замок пристуній також на численних видах Львова XVII–XVIII ст. як один із найхарактерніших елементів міського силуету. Майже завжди зображення досить схематичне. Серед них О. Чоловський навів два найдокладніших – 30–40-х років XVII ст. з картини, що за його часів була у музеї Любомирських (Львівський музей історії релігії) та першої половини XVIII ст. із

²¹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 52 (Магістрат міста Львова). – Оп. 1. – Спр. 391. – С. 102, 103.

²² Опубліковано в: *Czolowski A.* Wysoki zamek. – S. 61–63. – S. 122–124 (dod. 3).

²³ *Ісаєвич Я.* Найдавніший історичний опис Львова // *Його ж.* Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С. 136.

²⁴ Львівська національна наукова бібліотека України ім. Василя Стефаника. Палац мистецтв ім. Тетяни та Омеляна Антоновичів. Графічна збірка. – № 899.

Рис. 2. Західне прясло Високого замку на рисунку XVIII (?) ст.

зображення в монастирі домініканців (місцезнаходження не відоме)²⁵ Обидва вони фіксують етапи занепаду забудовань. З XIX ст. – як вважається – походять два зображення замку невстановлених авторів. Одне виконане зі східного боку²⁶, інше – із західного (рис. 2)²⁷. Очевидно, тут присутні певні домисли автора рисунка, проте окремі прикмети споруд замкового ансамблю виглядають доволі переконливо і узгоджуються з іконографією Високого замку та відомостями про особливості середньовічних фортифікацій.

Зупинюсь лише на стінах Львівського замку. Порівняно незначна товщина мурів – 1,6–2,2 м свідчить про їх спорудження до часів широкого застосування польової артилерії для здобуття фортець. Вище мури мали ухил зовнішньої поверхні – “талос”, призначений відкидати кинуті із заборол камені і гарматні ядра. Верхні частини муру були, отже, значно вужчими. В інвентарях виразно стверджено відсутність нижніх та середніх бійниць і наявність лише призначених для верхнього бою. Тобто, верхом муру проходила бойова галерея, захищена парапетом із мерлонами. Щоб розташувати нормальної ширини бойовий поміст, на якому могли б розминутись двоє озброєних воїнів, доводилось влаштувати консольний

²⁵ Czołowski A. Wysoki zamek. – Rys. 9, 12.

²⁶ Оpubліковано: Вуйцик В. Державний історико-архітектурний заповідник у Львові. Вид. друге. – Львів, 1991. – Рис. на с. 62.

²⁷ У О. Чоловського опубліковано “фантастичний”, на його думку, рисунок замку. У збірці І. Могитича є фотокопія подібного зображення у дзеркальному відображенні, очевидно, – прототип рисунку, що його наводить О. Чоловський. Тут усі частини замку відповідають реальному його станові, знаному з іконографії. Тобто зображення цілком може бути джерелом для відтворення особливостей замкових будівель.

майданчик від подвір'я. Сходи на бойові помости дитинця провадили з галереї другого ярусу палацу.

На усіх видах замку зображено муровані зубці, причому лежачих пропорцій. Докладніше їхня конструкція показана на рисунках, як вважається, XIX ст. Тут зображено високі щілеподібні стрільниці – виразна вказівка на їх спорудження до введення вогнепальної зброї. Форми мерлонів з лучними чи арбалетними стрільницями, опущеними значно нижче від рівня бойового помосту, продиктовані потребою обстрілу підніжжя мурів. Інвентар 1570 р. виразно розрізняє “верх муру” і “бланки дерев'яні” як окремі елементи²⁸. Можна б, йдучи за схемою розвитку фортифікацій у Польщі, трактувати ці бланки як “гурдиці” – дерев'яні заборони (рис. 3)²⁹, між 1570 р. та початком XVII ст. змінені на муровані мерлони. Але така інтерпретація суперечить архаїчній формі зубців та стрільниць. Почавши від XIII ст. (Західна Європа), чи хоч би у львівських міських укріпленнях з-перед середини XV ст., верхні частини оборонних мурів отримували парапет у вигляді виступаючих за обріз мурів машикулів, що давали змогу обороняти підніжжя фортифікацій. Натомість вигляд зовнішніх стін Високого замку (які могли зазнати реконструкції після 1570 р. до їх фіксування в іконографії на рубежі XVI–XVII ст.) виразно вказує на архаїчну форму парапету стін із прямокутними зубцями-мерлонами у створі стіни зі щілеподібними стрільницями, призначеними для луків чи арбалетів. Очевидно, реконструкція верху стіни з наданням їй такого вигляду не могла відбутися наприкінці XVI ст. Ці елементи, безперечно, походять ще з часів побудови і цілком вписуються до типології фортифікацій з-перед розповсюдження вогнепальної зброї.

Що ж у такому разі означають вказівки на дерев'яні бланки? Тут слушно було би вдатися до досвіду західноєвропейських фортифікацій, які одержали потужний імпульс ще перед хрестовими походами, коли відбулось ознайомлення зі спадщиною Передньої Азії та Візантії³⁰. Ежен Емануель Віолле-Ле-Дюк на підставі вивчення середньовічних фортифікацій Франції реконструював прототип машикулі XII–XIII ст. як дерев'яних розбірних конструкцій, монтованих у спеціально заготовлених гніздах верхньої частини мурів на випадок військової небезпеки (рис. 4)³¹.

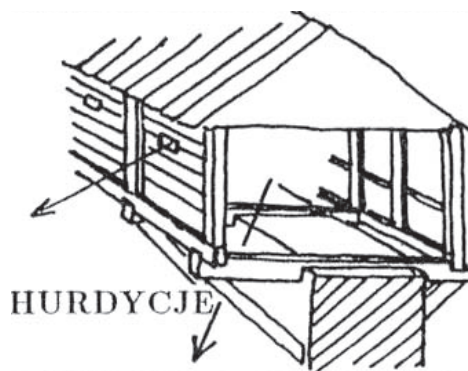

Рис. 3. Схема конструкції гурдицій у польських замках XIII–XIV ст. (За S. Fuglewicz)

²⁸ “Від того дому, великого мурованого, ганків і того поверху вихід є по обидва боки (на прохід) навколо верху муру і бланки того замку”: *Czolowski A.* Wysoki zamek. – S. 121.

²⁹ *Fuglewicz S.* Ilustrowana historia fortyfikacji. – Warszawa, 1991. – S. 7.

³⁰ *Шуази О.* История... – С. 535–537.

³¹ *Violet Le Duc E.* Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XI au XVI siècle. – Paris, 1875. – T. I. – P. 361. – Fig. 14; T. 6. – P. 124. – Fig. 1.

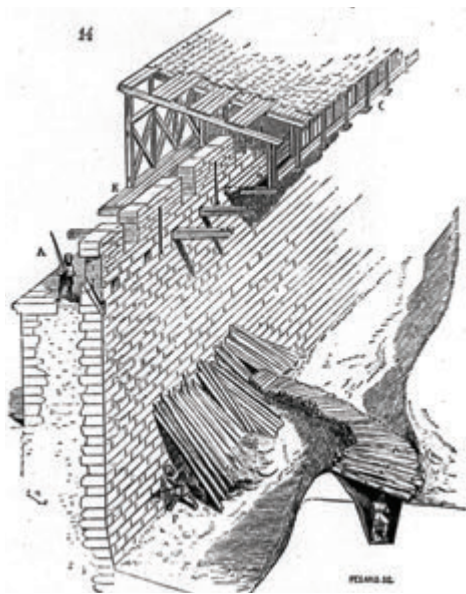

Рис. 4. Реконструкція оборонної стіни XII – XIII ст. (Франція)
(за Віоле ле Дюком)

В описах Високого замку згадуються “комірки драбів”, що вартували на обланках. Опис 1558 р. подає вісім таких комірок³², у 1570 р. – їх лише три. Очевидно, вартові влаштували укриття для спостереження, використовуючи закладені в конструкціях стін гнізда для “обланків”. Інвентар 1570 р. відзначає усі бланки у стані руїни. Грав’юра, оригінал якої приписується А. Пасаротті (1607–1617), вже показує мури без них. Отже, на той час остаточно надано перевагу системі оборони з виступаючими за прясла мурів, фланкуючими вежами на кутах і зламах лінії мурів, тому “обланки” та “комірки драбів”, що дійшли до аварійного стану, демонтовано як непотрібні.

Проведені дослідження замку у Кременці³³ (рис. 5) дають всі підстави вважати його збереженим аналогом Львівського замку. Тут не так важливе питання, який з них збудовано раніше,

як умови будівництва³⁴. Кременецькі стіни також вимурувані з каменю, виламаною зі скелі, на якій стоїть замок. Причину треба шукати не у намаганні зробити якомога надійнішу і сучаснішу конструкцію, а в недостатці будівельного дерева на

³² “Бланки навколо над муром дерев’яні, старі недобрі... На тих же бланках комірок драбів 8, там же комірчина вартового, який постійно на бланках стереже, де хто іде...”: Czołowski A. Wysoki zamek. – S. 118.

³³ Комплексні наукові дослідження замку провів інститут “Укрзахідпроектреставрація” (наук. керівник Роман Могитич), історичну довідку склав кандидат історичних наук Володимир Собчук (м. Кременець), попередні археологічні розвідки виконав Богдан Строць (м. Тернопіль), архітектурні обміри – АРМ-2 (ГАП – Остап Василина).

³⁴ Описуючи побудову львівського замку за часів князя Лева, львівський бургомістр та історик Ю. Б. Зіморевич, подав, що Високий замок збудований *e trahibus ibidem caesis*. Мартін Півочський вважав, що йдеться про “дерева, які тут росли”. Натомість Наталія Царьова переклала “з каменів, тут же виламаних”. Якщо говорити про “ціну питання”, то йшлося про те, чи руські князі будували кам’яні твердині і, зокрема – чи Високий замок споруджений за Лева чи за Казимира. Зовсім не зайвим було б у цьому контексті нагадати про небезсторонню позицію самого Ю. Б. Зіморевича, який описував епоху Руського королівства та його правителів відверто понурими барвами та супроводжував негативними коментарями. Навіть маючи під руками автентичні документи, які би свідчили про внесок князя Лева в розвиток міста, але водночас тиражуючи офіційну історіографічну версію Яна Длугоша, що оголошувала “першим мулярем” Русі польського короля Казимира III, львівський хроніст мусів вдатись до такого неоднозначного терміна, що ввів в оману наступних істориків.

самій горі. На це вказує, зокрема, і повідомлення ревізії 1545 р., що дерево, придатне до направи мостів і городень, доводиться везти за 7–8 миль. Можна здогадуватись, що подібна ситуація могла бути і в XIII ст., адже гора, на якій стоїть замок, не була залісненою.

Кременецькі мури у своїй основі дещо тонші за львівські. Південна стіна місцями ледве сягає 190–200 см, північна ще тонша – 170–180 см. Завдяки ухилу зовнішньої поверхні на рівні городень і заборол північна стіна має 1,35–1,4 м, південна – 1,60–1,70. Ширина парапету – 0,55–0,6 м, ширина полиці, що залишається перед парапетом, – 0,7–0,8 м – виразно недостатня для влаштування проходу, на якому мали б вільно розминутися двоє озброєних оборонців. Зубці-мерлони завширшки 1,6–1,9 м, а проміжки між ними – 1,0–1,13 м. Найбільша збережена висота такого мерлона від рівня реконструйованого помосту – 2,13 м. На рівні уступу, вздовж усієї стіни збереглися наскрізні отвори розмірами 41–47 x 31–34 см. Вони розташовані з кроком 1,9–2,4 м і не збігаються з кроком мерлонів парапету. Насправді – це гнізда для балок, що проходили крізь стіну і консольно виступали по обидва боки муру (рис. 6). Перевагою такою конструкції над традиційними для Польщі “гурдиціями” було те, що потужна балка (30x40 см) заземлювалася в кам’яному муруванні, дозволяючи виносити консолі по обидва боки не менше, ніж на 2 м (розміри прийняті для можливої сучасної реконструкції, насправді цей винос міг бути і більшим). Завдяки цьому вдавалося влаштувати не лише бойові галереї, а й ізольовані приміщення (“комірки драбів” Львівського замку). Дерев’яні городні та обланки на мурах, окрім забезпечення ефективної оборони, давали також надійний захист від атмосферних чинників (рис. 7–10).

Особливості дерев’яних оббудов на мурованих стінах можна зрозуміти з інвентарів та описів³⁵, насамперед у пунктах, де вказується на недоліки: “чотири

*Рис. 5. Кременецький замок.
Загальний вигляд*

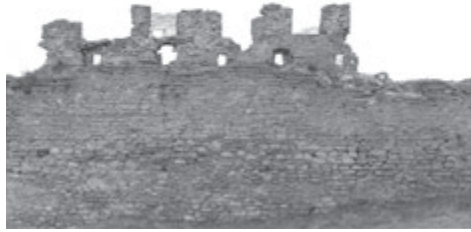

Рис. 6. Кременецький замок. Гніздо несучої балки “городні” та “обланка” у верхній частині муру

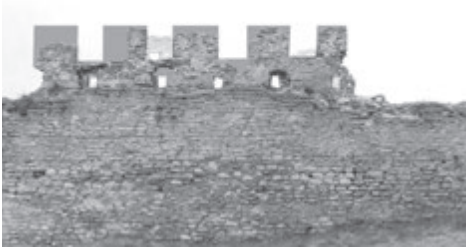
³⁵ Ревізія Кременецького замку // Литовська Метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підгот. В. Кравченко. – Київ, 2005. – С. 195–200; Атаманенко В. Інвентар Кременецького староства 1548 року // Наукові записки. Національний університет “Острозька Академія”. – Острого, 2007. – Вип. 8. – С. 10–36; Описание Кременецкого замка в люстрации 1552 года // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и волыньском генерал-губернаторе. – Киев, 1890. – Ч. 7, т. 2: Акты о заселении Юго-Западной России. – С. 23–35.

*Рис. 7. Фрагмент північного муру
зі збереженими мерлонами*

*Рис. 8. Той же фрагмент
Вилучено пізніші закладки*

*Рис. 9. Той же фрагмент.
Реконструкція первісного вигляду*

*Рис. 10. Той же фрагмент.
Вигляд полиці опертя галереї*

городні на мурі і на одній вежі поставлені, а дошками обшиті і покриті, до яких висхід від землі”, “за тими городнями прийшла стіна, обланками не зароблена, які бланки деревом на мурі повинні робити”, “аби були віконниці до вікон в мурі [не зроблено! – *Р. М.*], з яких вікон дощ від вітру на городні всередину іде і городням дерев’яним і мурові вельми зашкодить”, “бланкування навколо усього замку добре учинене і побите драницями”, “городня шумська... не накрита, ні сходів, ані помосту нема, лише стіна муру стоїть, 5 сажнів її”³⁶.

Ці особливості у співставленні з натурними дослідженнями дозволяють реконструювати систему дерев’яних конструкцій на мурах. Городні були поділені на секції, що ними опікувались різні землевласники. Від подвір’я вони, мабуть, могли використовуватися для тимчасового перебування оборонців замку та, ймовірно, були ізольовані одна від одної. Напевне, до кожної з них провадив окремий “висхід” від рівня подвір’я. Сполучення з обланками (зовнішніми елементами) здійснювалось через проміжки між мерлонами. Висота приступки при цьому становила

³⁶ Ревізія... – С. 200.

55–60 см, що дозволяло легко переступити через неї. Обланок, накритий дахом з драниць, мусів мати бойовий парапет, мабуть, що з надійнішого матеріалу (дошок, дилів), запущених у стовпи, бо драниці легко могли бути прострілені арбалетними стрілами або кулями. Оборона з обланків була як фронтальною, так і “вертикальною”, тобто обстріл підніжжя стін вівся водночас через люки в помості (рис. 11). Мерлони в первісних частинах мурів Кременецького замку не мають жодних бійниць. Це пояснюється, мабуть, не лише тим, що “на гору замкову з долу до стіни ніде з лука не дострілиш”³⁷, а й зосередженням оборони на обланках. Щоправда, прясло муру напроти самого в’їзду на замок не збереглося, можливо, з огляду на відповідальність цього відтинка оборони, тут могли бути стрільниці на зразок зображених на зарисовці Львівського замку.

Укладач опису 1545 р. проходи між мерлонами рекомендував ізолювати віконницями, щоби створити комфортніші умови для тих, хто перебував на городнях від подвір’я³⁸. Ймовірно, проміжки між мерлонами почали поступово замурувати, як видно на збережених до нашого часу стінах. Назагал, це пов’язано з переходом до ефективнішої системи оборони стін – фланкуючого обстрілу з виступних веж і бастей. Першим кроком до неї була побудова над містом вежі “Куряча лапка” за біскупа Януша у 1530–1536 рр. (рис. 12). Однак, вона не забезпечила повного прострілу прясел стін, тому обланки мусіли залишатись надалі. Щоправда, вони могли трансформуватись в окремі оборонні пункти,

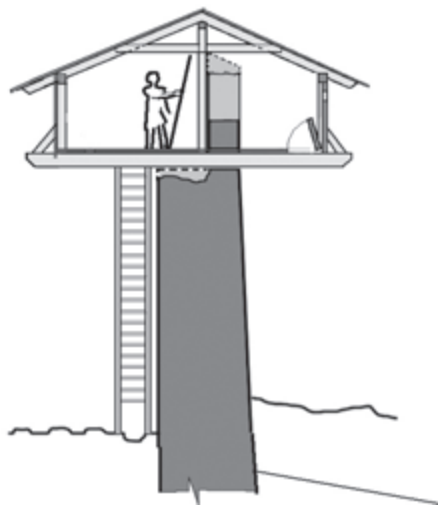

Рис. 11. Реконструкція “городень” і “обланків” у верхній частині муру (перетин)

Рис. 12. Реконструкція первісного вигляду вежі “Куряча лапка” збудованої у 1 пол. XVI ст.

³⁷ Описание Кременецкого замка... – С. 26.

³⁸ “На тие городни потреба есть бачности і опатрности, абы были оконьницы до оконь в муре”: Інвентар... – С. 200.

Рис. 13. Дерев'яний «викуш»
 («комірка драба») на стіні
 Луцького замку

Рис. 14. Проектна пропозиція
 відтворення фрагменту
 Високого замку у Львові (2005)

як це бачимо, наприклад, у Луцькому замку (рис. 13) та можемо уявити із вказівок на «комірки драбів» Львівського замку. У проектних пропозиціях відтворення фрагменту Високого замку у Львові (Інститут «Укрзахідпроектреставрація», 2005) також пропонувалось показати подібний фрагмент бойового заборолу (рис. 14).

Як вдалий аналог описаної конструкції наводимо два зображення мурів, відреставрованих наприкінці XIX ст. у м. Каркассон на півдні Франції. На рис. 15 видно фрагмент міського муру з характерною формою стрільниць, опущених нижче рівня помосту та з прямокутними гніздами від винесених консольних балок (пор. з рис. 2). На рис. 16 показано в'їздовий вузол до цитаделі з дещо складнішим розв'язанням. Під час реставрації тут фрагментарно відтворено обланки на стінах та на одній з веж³⁹.

Описану конструкцію верхніх частин мурованих стін напевне і раніше будівлі. Такою, ймовірно, була холмська резиденція князя Данила Романовича⁴⁰ зведена, очевидно, в 1240-х роках⁴¹. На фото і обмірах вежі у Столп'є (дослідження Петра Покришкіна 1911 р.)

Рис. 15. Міський мур м. Каркассон,
 друга половина XIII ст.

³⁹ Фото за: Шёбер У. Замки и дворцы Европы. – Москва, 2003. – С. 155, 156.

⁴⁰ Коротко про неї див.: Вико А. Archeologia Polski wczesnośredniowiecnej. Odkrycia – hipotezy – interpretacje. – Warszawa, 2006. – S. 245–247.

⁴¹ Про датування будівництва Холма див.: Александрович В. Мистецькі сюжети холмського літопису князя Данила Романовича: нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ, 2009. – Вип. 13–14. – С. 38–42.

Рис. 16. В'їздова брама м. Каркасон. Фрагментарно відтворені "обланки", змонтовані на консольних балках, друга половина XIII ст.

Рис. 17. Вежа у Солп'ї біля Холма (зараз Польща). Фото П. Покришкіна 1911 р.

видно виразні сліди потужних консольних балок, знівельовані пізнішими консерваціями (рис. 17)⁴².

Такі ж наскрізні отвори для балок досліджені у пресвітерії костелу у Дрогобичі, що почав зводитись у 1392 р. з використанням стін попередньої триярусної споруди, інтерпретованої як терем воеводи. У рівні перекриття третього ярусу гнізда балок проходять крізь стіну, засвідчуючи консольний винос для зовнішньої галереї (рис. 18)⁴³. Особливості цих отворів вказують на те, що балки не монтувались відразу при муруванні, а вкладалися пізніше у заздальгідь влаштовані прорізи, а також могли бути замінені при потребі.

Конструкцію мурованих стін, подібну до дослідженої у Кременці, можна також уявити, читаючи інвентар Окольного замку в Луцьку 1545 р., де, зокрема, чітко відзначено "городні" з боку міста та "обланки" назовні муру, якими можна було обійти увесь периметр укріплення: "...с тоє вежи проход злыи есь до обланокъ",

⁴² *Вико А. Archeologia...* – Рус. на s. 44, 47. Під час консерваційних робіт на початку XX ст. гнізда були видозмінені, або замуrowані.

⁴³ *Могитич І., Могитич Р.* Нове про давньоруський Дрогобич // Жовтень. – 1989. – № 11. – С. 114–118. Досліджено гнізда чотирьох балок перекроєм 25,5–27х30–31 см, перекритих гонтинами, що слугували тимчасовою перемичкою до затвердіння кладки.

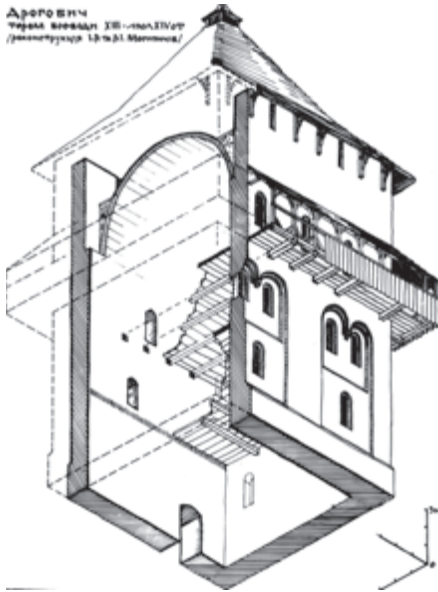

Рис. 18. “Терем” XIII ст. у Дрогобичі.
Реконструкція І. Могитича та
Р. Могитича на підставі натурних
слідів

“Проходов тежь отъ вежи до вежи и по обланкомъ, абы мел весь замок беспечно обойти, того немашь”⁴⁴. Враховуючи незначну товщину мурів Окольного замку (1,8 м), описана конструкція завершення стін була найдоцільнішою.

Отже, реконструйований спосіб влаштування виносних консольних конструкцій у верхніх частинах стін, що проходять наскрізь, можна вважати однією з характерних типологічних особливостей мурованих укріплень епохи Руського королівства. Найправдоподібніше, він запозичений з оборонної архітектури Передньої Азії та розвинутий за часів хрестових походів. Його аналогом виступають добре збережені й описані муровані укріплення на півдні Франції.

Roman Mohytych. COMPLETION OF WALLS IN CASTLES OF RUS KINGDOM IN SECOND PART OF XIII CENTURY

The reconstruction of upper parts of defense walls in stone citadels, dated second part of XIII century, was based on comparison of writing sources and model researches of Lviv's and Kremenets's castles. Renovated construction of wooden completion of walls was similar to original construction. That allows to make wide galleries astride, set on cantilever beams. First of all, we have to look for prototypes of similar decisions in Asia Minor. The same analogues are conserved well on the South of France.

Key words: *masonry walls, cantilever beams, merlons, hoarding*).

Інститут “Укрзахідпроектреставрація”

⁴⁴ Ревізія Луцького замку. – С. 133–143.